

УДК 94 (477) «1914–1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.19>

«КИЕВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ПРО АЛКОГОЛЬ ЯК НЕОЛЮДНЕНОГО УЧАСНИКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кізлова Антоніна,доктор історичних наук, доцент кафедри історії,
факультету соціології і права

Національного технічного університету

України «Київський політехнічний інститут

імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-2056-3834

У статті визначаються особливості згадування про зв'язок між (не)вживанням алкоголю серед мешканців та перебігом війни в публікаціях на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» відтоді, як Російська імперія вступила у війну, і до того, як Микола II зрікся престолу. Автори більшості досліджуваних статей, оглядів інших видань, повчань, проповідей та відозв до вірян характеризували війну як особливо сприятливий час для спільної боротьби проти алкоголю, застосовуючи до останнього пропагандистський прийом демонізації, нарівні з тим самим щодо противника. Допускалися оцінки пияцтва як настільки нездоланної сили, що для її знищення війни варто було початися, а також як однієї з перепон на шляху до перемоги. Безумовна тверезість звеличувалась як частина православного стилю життя народу (безумовно номінованого російським без урахування реального етнічного складу епархії) на противагу ворожому «німецькому». Окрім розміщення дописів, які надійшли від сторонніх авторів, простежується активність у висвітленні проблеми членів редколегії, зокрема важливими є підбірки з іншоєпархіяльних видань, котрі також засвідчують прагнення долучати читачів до загальнодержавного інформаційного поля. Загалом серед матеріалів, цілковито або частково присвячених зв'язкам між (не)споживанням спиртного та перебігом Першої світової війни (на різних її стадіях від перших днів мобілізації в імперії до періоду, коли держава перебувала на межі революції), редколегія «Киевских епархиальных ведомостей» послідовно обирала до друку ті, чії автори поділяли запрограмовану ще в синодальному зверненні (розміщеному у випуску за 17 серпня 1914 р.) думку про те, що алкоголь – один із найнебезпечніших ворогів Російської імперії в цілому й кожного її підданого зокрема. Перспективними є поглиблений аналіз антиалкогольних публікацій у КЕВ, де зв'язки з ходом війни прямо не вибудовуються, а також порівняння досліджуваних матеріалів із розміщеними у «ведомостях» інших епархій.

Ключові слова: Київ, серпень 1914 р. – березень 1917 р., алкоголь, неолюднений дієвець, публікація, журнал.

Kizlova Antonina. «Kyiv Eparchial Herald» about alcohol as non-human actor of World War I

The article identifies the key contexts of the mentions about alcohol (non)consumption and its relations to the course of the war in the main religious magazine of Kyiv eparchy – «Kyiv Eparchial Herald» («Киевские епархиальные ведомости») since the Russian Empire entered the war and before Nicholas II abdicated. The authors of these articles, reviews of other publications, homilies, precept and appeals to the believers mainly characterized the war as the especially favourable time for universal struggle against alcohol, using against the alcohol such mean of propaganda as demonization, as well as against the external enemy. Estimates of drunkenness as such an invincible force that it was necessary to start a war to destroy it, as well as one of the obstacles to victory were allowed. Unconditional sobriety was glorified as part of the Orthodox lifestyle of the people (certainly nominated by the Russians without regard to the real ethnic composition of the eparchy) as opposed to the hostile «German lifestyle». In addition to posting from third-party authors, the editorial board members were active in covering the issue, including selections from non-diocesan publications, which also demonstrate a desire to engage readers in the state information field. In general, among the materials entirely or partially devoted to the relations between (non)consumption of alcohol and the World War I (at various stages from the first days of mobilization in the empire to that period when the state was on the verge of revolution), the editorial board of «Kyiv Eparchial Herald» consistently chose for publication those whose authors shared the message, programmed in Synodic Address (published in the August 17, 1914 issue) that alcohol was one of the most dangerous enemies of the Russian Empire in general and each of its partials in particular. The author sees a prospect in the in-depth analysis of anti-alcohol publications in «Kyiv Eparchial Herald», where relations to the course of the war are not directly established, as well as in comparison of research materials with those published in the «Heralds» of other eparchies.

Key words: Kyiv, August of 1914 – March of 1917, alcohol, nonhuman actor, publication, magazine.

У рамках акторно-мережевої теорії, котра визначає, як олюднені й неолюднені дієвці взаємодіють та впливають один на одного, алкоголь визнано одним із дуже впливових неолюднених дієвців, здатних впливати як на тіло, так і на свідомість індивідів, а також на соціальні процеси [1, р. 26; 2, р. 348; 3, р. 5–6].

З початком Першої світової війни, вже 2 серпня 1914 р.¹, по всій Російській імперії розгорнулася державна антиалкогольна кампанія, котра включала низку прийнятих на різних рівнях нормативно-правових актів щодо більш та менш міцних спиртних напоїв [4, с. 58–59; 5, с. 20–21]. Кампанія не лише змінила спосіб життя підданих, а й позначилася на суспільно-політичній ситуації загалом [4, с. 59; 6, с. 251–252]. Т. Герасимов відзначив, що через це в сучасній російській історіографії постала думка про боротьбу проти пияцтва як один із чинників, котрі призвели до краху імперської державності [6, с. 251–252]. Отже, алкоголь у цій ситуації став повноцінним неолюдненим учасником війни.

Православне духовенство Російської імперії, куди входила значна частина українських земель, переважно зустріло війну піднесено [7], як і царське повеління щодо спиртного [8, с. 8]. Протягом Першої світової виходили дуже інформативні, з погляду соціальної історії, офіційні єпархіяльні видання [9], на сторінках яких, хоч і в рамках жорсткої цензури [10, с. 65; 11], зокрема віддзеркалювалися найактуальніші для кліру навколишні події.

Дослідження поглядів духовенства на (не)споживання алкоголю під час Великої війни дасть змогу поглибити знання про її неолюднених учасників та різноманіття пропаганди в цей період.

О. Мосієнко на прикладі прифронтової Волинської губ. простежив ефективність поєднання можливостей засобів масової інформації з пропагандою в умовах Першої світової війни, проте на основі світських видань [12, с. 29, 31] без урахування релігійних. Р. Куцик, розглядаючи роль російської православної церкви в інформаційній політиці влади щодо мешканців українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр., приділив увагу значущості релігійних ЗМІ [13, с. 464–465, 471]. В дисертації про інформаційну політику імперської влади в названих губерніях окресленого періоду дослідник чітко окреслив коло методів інформаційно-психологічного впливу на формування суспільної свідомості, зокрема спеціальних прийомів пропаганди: «дезінформування», «багатократне повторення» та «демонізація» ворога [14, с. 210–216]. Заборону вживати спиртне та пропаганду тверезості думки серед цивільних і на фронті як запоруку успішної війни в цій роботі розглянуто на прикладі брошури «Война и Государственная Дума», посилав на «Епархиальные ведомости» [14, с. 189, 228–235] в ній немає. Т. Герасимов прийшов до висновку, що ідею заборонити торгівлю алкоголем цілковито підтримали газети Правобережної України, в яких стверджувалося, що тільки твереза країна може перемогти у війні. На журнали «Епархиальные ведомости» в цьому контексті та загалом [6, с. 253, 399–434] автор не спирався. С. Малишко використав єпархіяльну періодику передусім для характеристики священнослужителів та їх сприйняття серед мирян під час війни [9], високо оцінюючи її інформаційний потенціал загалом. М. Шульченко визначила основні напрями соціокультурної пропаганди в Полтавській губернській пресі на початку Першої світової війни. Дослідниця підкреслила, що православна церква тоді лишалась одним із потужних інформаційних каналів між владою й соціумом, наголосила на важливості саме «Епархиальных ведомостей» як видання, що посідало лідерські позиції за кількістю духовних і світських передплатників, а також із початком війни перестало бути політично аморфним [10, с. 64–65, 68–69]. Також М. Шульченко визначила, що в пресі Полтавської губ. значну увагу автори статей приділяли боротьбі з пияцтвом, причому «переваги тверезого способу життя пов'язували перш за все з економічною вигодою для держави та самих громадян» [10, с. 69], однак без диференціації підходів до антиалкогольної кампанії в світській та церковній періодиці. О. Вільшанська, аналізуючи настрої дописувачів преси часів війни, зокрема й щодо антиалкогольної пропаганди, зосередилася передусім на газетах [4, с. 58, 60–62], а не на журналах. О. Рухлін, розглядаючи віддзеркалення Великої війни в симбірських і самарських єпархіяльних журналах, які він назвав надзвичайно значущими у транслюванні владної ідеології народу [15], звернувся й до позиції дописувачів щодо алкоголю [15, с. 134–135], хоч і побіжно. І. Крутоус уже в меті статті «Дальневосточная периодическая печать о реализации “сухого закона” в Приамурском генерал-губернаторстве в 1914–1917 гг.» – «исследовать особенности реализации “сухого закона” в Приамурском генерал-губернаторстве, привлекая ранее не использованные исследователями источники, а также материалы периодической печати» [16, с. 35], – ухилився в бік характеристики не стільки редакційної політики видань, скільки перебігу самої кампанії. У висновках автор оцінив результативність останньої, а про періодику лише згадав, що там антиалкогольні заходи широко висвітлювалися [16, с. 39]. Щодо «Киевских епархиальных ведомостей» (КЕВ), то В. Денисенко присвятив кандидатську дисертацію ролі часопису в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.), зокрема в розвитку освіти й культури [17], не виокремлюючи воєнного періоду з його специфікою. А. Кізлова охарактеризувала особливості згадування в КЕВ про події, прямо названі чудами, які безпосередньо стосувались учасників або цивільних жертв бойових дій Першої світової [18, с. 62].

¹ Тут і далі дати наводяться за Юліанським календарем.

Тож, попри накопичення досвіду в студіюванні ЗМІ часів Великої війни, висвітлення специфіки тогочасної антиалкогольної пропаганди в православній церковній періодиці Київської єпархії, не стало предметом окремого дослідження.

Мета статті – визначити особливості згадування про зв'язок між (не)вживанням алкоголю серед мешканців та перебігом війни в публікаціях на сторінках КЕВ відтоді, як Російська імперія вступила у війну, і до того, як Микола II зрікся престолу.

В офіційній частині (де повинні були розмішуватись усі найважливіші розпорядження світської та духовної влади [19, с. 402]) випуску КЕВ за 17 серпня 1914 р. вийшло послання Найсвятішого синоду (митрополита Київського Флавіана серед п'яти підписантів немає [20, с. 306; 21, с. 408]). В документі, окрім цілковито проімперського роз'яснення, що війна почалася «попущенієм Божієм» [21, с. 402] для спасіння православних слов'ян із-під чужовірного гніту [21, с. 402], наголошувалось: аби рятувати інших, треба й самим звільнитися від рабства гріховних пристрастей. Найстрашнішою з таких, згубнішою від будь-яких кровопролитних війн, названо пияцтво в усіх формах, з його лайками, буйством, грабунками, бунтами проти влади, вбивствами та навіть самогубствами [21, с. 403]. Прикметно, що таку рішучу заяву зроблено в час, коли ніхто не міг спрогнозувати масштаби й наслідки нової війни.

Після розлогих міркувань про різні аспекти шкоди алкоголізму, прославлень царя за сприяння тверезості, доказів на користь того, що тільки церква може подолати це зло остаточно [21, с. 403–408], війну прямо названо особливо сприятливим часом для відмови від спиртного. Аргумент наведено такий: коли христілюбиві воїни пішли на захист одновірців, пиячити особливо грішно [21, с. 407]. Загалом головною метою укладачів при коментуванні антиалкогольних заходів було не просто висловити вірно-підданські почуття, а й шонайшвидше унаочнити вирішальну роль церкви в кампанії, котра ще не досягла імператорського указу від 22 серпня 1914 р. «О продлении воспрещения продажи спирта, вина и водочных изделий для местного потребления в Империи до окончания военного времени», але саме почала набувати нових [4, с. 58; 5, с. 20] обертів.

Решту публікацій, дотичних до теми, було виявлено в неофіційній частині, вибір матеріалів до якої більше залежав від, нехай і обмежених цензурою, побажань редколегії.

На всенічній напередодні Різдва Пресвятої Богородиці (8 вересня) 1914 р. член Київської духовної консисторії, митрофорний протоієрей Михаїл Златоверховников у Софійському соборі, де на той час був кафедральним протоієреєм [22, с. 68, 70; 23, с. 44, 46], звернувся до богомольців з повчанням, яке вийшло у випуску КЕВ за 21 вересня. Назвавши момент в історії вітчизни визначним і вирішальним для її долі [24, с. 923], пояснивши, чому для вірян природно в такі часи збиратися під образом Богородиці «Непорушна стіна», М. Златоверховников закликав усіх до подячної молитви, буцімто «Сколько въ послѣднее время совершилось знаменательныхъ и благодѣтельныхъ явленій въ русской жизни!» [24, с. 924]. Аби розтлумачити це твердження, він зазначив, що, як тільки здалеку сяйнула блискавка, пролунав грім, з'явилися ознаки наближення страшної грози з усіма жахливими наслідками, країна раптом переродилася й оновилася, під дією пробудження загальної любові до вітчизни зникло все, що її розділяло, терзало та знесилювало. Докладніше характеризувати подолані суспільні вади, автор почав із того, що «Издавна болѣла Русь страшнымъ недугомъ – склонностію къ нетрезвости. Какое неисчислимое зло происходило отъ сего, всѣмъ извѣстно» [24, с. 924]. Далі наголосив, що різноманітні заходи з лікування згубної хвороби не досягали мети, аж доки пролунав наказ самодержця, що за обставинами часу Росії слід бути тверезою. На думку протоієрея, того, наскільки важливим, спасительним і благочинним є оздоровлення народу від застарілої небезпечної недуги, неможливо як слід зважити й оцінити [24, с. 924]. Виголосивши: «И это вдругъ подъ влияніемъ переживаемыхъ обстоятельствъ совершилось! Слава и благодареніе Тебѣ, Господи!» [24, с. 925], – автор перейшов до характеристики інших впливів війни, які відніс до позитивних, але навіть за перемоги на полях бою висловлював подяки менш емоційно [24, с. 925–926]. Причини для болю в серці, тобто лиха війни, перелічені дуже стисло й кваліфіковані як природна, проте така, що потребує виправлення, «немоць естества» [24, с. 926]. Як для дійсного члена Київського клубу російських націоналістів із часу заснування організації 1908 р. [25, с. 133], висловлена в повчанні цілковита підтримка влади у війні й антиалкогольній кампанії є очікуваною, проте впадає в око особливе прагнення перемкнути увагу слухачів, а потім і читачів із оцінювання навколишньої ситуації в цілому на міркування про згубні наслідки пияцтва.

Різдво Богородиці є храмовим святом Софії Київської, а образ Богородиці Непорушної Стіни (Оранта) – одна з найшанованіших святинь не лише в Києві, а й далеко за його межами [Див., напр.: 26, с. 35, 38–39], тож публікація повчання М. Златоверховникова в КЕВ стала тільки додатковим заходом після того, як воно було (ймовірно, в дещо менш розлогій і відшліфованій формі) озвучене перед натовпом богомольців у соборі.

У випуску за 9 листопада 1914 р. вийшла стаття священника з с. Погоріле Уманського пов. [22, с. 176] Петра Палчевського, цілковито присвячена зціленню «народного недуга» [27, с. 1098]. Уже відкрито й прямо називаючи кровопролиття небувалим у світовій історії, автор зазначив, що в усій своїй силі виправдовується народний афоризм «Нѣтъ худа безъ добра» [27, с. 1098]. Аби якось пояснити цю думку, він наголосив, що можна сміливо сказати: якби не ця війна, то ще довго тривала б одвічна недуга – народне пияцтво. Щодо найближчого минулого, додав, що проти цієї хвороби більш-менш енергійно почали виступати як найкращі російські люди, так і православна церква, але боротьба очікувалася тяжка й малоуспішна, бо церква здавна викривала пияцтво (докладно розкрито, як саме), але її голос не було чути. Тим часом пияцтво стало потребою народного організму. П. Палчевський докладно пояснив, як за це боліло серце в пастирів (вони розглядали проблему суто з релігійного боку), хоча ті почувалися безсилими проти вікової вади. Підкреслено почуття духовенства щодо пияцтва на свята, в пости, супутніх лайок та інших вад. Автор наголосив, що: «Самъ народъ боготвориль водку. Онъ буквально переплелъ съ водкой всѣ случаи своей семейной, бытовой и религиозной жизни. Отъ колыбели и до могилы жизнь нашего крестьянина шагъ за шагомъ поливалась водкой, которая стала въ мнѣніи крестьянина прямо таки какой-то роковой необходимостью» [27, с. 1099]. Надалі священник докладно описав численні труднощі, які до війни доводилося долати, щоб відкривати в селах товариства тверезості проти народного кумира, як селяни казали йому, що в їхній парафії це не вийде [27, с. 1099–1100]. П. Палчевський підкреслив, що завдяки рішенню царя заборонити горілку, прийнятому після того, як ударив грім війни, слава Богу, вже три місяці не п'ють. За цей час убогі вдяглися і взулися, купили то телиць, то свиней, яких уже давно не тримали, харчуються вдосталь своїм хлібом, якого може вистачити до нового врожаю, молодь перестала бешкетувати, особливо вночі, всюди стало тихо, ніби біснுவатий зцілювся. Наведено й висловлювання селян: «немного не хорошо, что водки не продають, но таки лучше, если бы ее и не продавали» [27, с. 1101], котре з однаковою ймовірністю може бути як справжньою їхньою думкою, так і приписаною з боку автора допису. Наприкінці статті П. Палчевський висловив сподівання, що війна виявиться останньою в Європі серед тих, котрі ведуться зі зброєю, однак подальшу культурну боротьбу визнав невідворотною, причому такою, в якій уціліє лише здорова й твереза нація, не п'яна [27, с. 1100–1101], тож усе-таки визнавав, що для повної заборони алкоголю назавжди потрібно знайти причину. Згаданий із яскраво висловленою вдячністю владі за таку милість обмін телеграмами між імператором та покровителем «Всеросійської трудової спілки тверезих християн» вел. кн. Костянтином Костянтиновичем від 20 вересня 1914 р., коли Микола II повідомив, що хоче заборонити торгівлю спиртним назавжди [27, с. 1101], ймовірно, надихнув автора на розлогу статтю, а для редколегії став додатковим мотивом її опублікувати завдяки підсиленню засудження пияцтва підтримкою порівняно недавніх кроків імперської влади.

Випуск за 23 листопада 1914 р. містить огляд іншоєпархіальних видань. У короткому редакційному вступі проанонсовано всебічне викриття суті німців й релігійно-філософське пояснення війни, котра сколихнула «весь міръ отъ края до края» [28, с. 1153–1154], з посиланням на опубліковану в «Пермських єпархіальних ведомостях» (№ 28 за 1914 р.) проповідь, виголошену на день св. ап. Іоанна Богослова в церкві Пермської духовної семінарії. Автора не названо [28, с. 1153], хоч у початковому матеріалі вказано «Н. Колосовъ» [29, с. 545], причому в назві є слово «поученіє» [29, с. 541], а не «проповідь». Пошук серед осіб, пов'язаних із Пермською духовною семінарією, показав, що серед її викладачів у відповідний час був почесний член Пермської єпархіальної училищної ради, член єпархіального братства свв. свтт. Митрофана Пермського, Герасима, Пітирима та Іони «Надв. сов. Ник. Ив. Колосовъ» [30, с. 8, 22, 25] – мирянин, один із редакторів неофіційного відділу «Пермських єпархіальних ведомостей» [31, с. 74]. З одного боку, перетворення «повчання» на менш нейтральну «проповідь» без називання автора може вказувати на спробу подати процитовану позицію як належну духовній особі, з іншого, випуск, де статтю опубліковано вперше, вказано точно. Отже, встановити, чи за згодою М. Колосова його прізвище не вказали в КЕВ, без додаткового дослідження зв'язків між редколегіями й окремими особистостями, а також рівня популярності пермського журналу серед читачів у Київській єпархії неможливо.

В усякому разі, змістову частину самого повчання, де всіляко деталізуються негативні риси німців, передано точно, не наведено тільки маленький вступ про страхіття війни загалом і кінцівку зі згадкою празника, якому присвячено текст [28, с. 1154–1158; 29, с. 541–545]. У самій статті М. Колосова про пияцтво не йдеться, до цієї теми звернулися представники КЕВ у вставці між його твором та наступним запозиченням. Ця вставка логічно продовжує останню фразу повчання про «непобѣдимую побѣду правдѣ, миру и христіанской любви» [28, с. 1158]. У ній йдеться про те, що запорука перемоги – оновлення вітчизни, яке вже почалось у формі повсюдного витверезіння й наполегливої боротьби проти

алкоголізму. Цю запоруку всі російські люди мають зберігати непорушно, бо алкоголізм для них – іще більший ворог за німців. Неширими й упередженими голосами протесту проти нетверезості, на думку автора(ів), не треба перейматися. Навіть те, що з запровадженням тверезості державний бюджет недоотримав сотень мільйонів рублів прибутку, не визнано перепорою для витверезвлення російської землі, бо замість коштів, які давала горілка, держава набуває морального капіталу невимірюваної цінності, що показали перші три місяці тверезості [28, с. 1158]. Суть цих місяців розкрито в запозиченні з журналу «Екатеринбургские епархиальные ведомости» (№ 42, 1914 р.) «Трезвость и государственный бюджет в России», присвяченому економічному аспекту антиалкогольної боротьби [28, с. 1159]. Доповнення редколегії КЕВ органічно поєднує матеріали, обрані до огляду.

Прикметно також, що з пермського журналу взяли саме матеріал Н. Колосова, а не наступну публікацію, де «рознімечування» та витверезіння нерозривно пов'язав сам автор [32]. Ймовірно, в КЕВ хотіли не лише логічніше перейти від матеріалу до матеріалу, а й висловити власну думку про кампанію.

Неофіційна частина випуску за 21–28 грудня 1914 р. містить анонімне (чи покликане передати колективну думку редколегії) «Слово» до початку нового року. Після характеристики війни як жорстокої з прикладами на користь цього, висловлено припущення, що це – покарання за поклоніння перед західним, німецьким [33, с. 1243], серед підсумків 1914 р. йдеться не тільки про воєнне лихо, а й про велику втіху, а саме про те, що за царським словом, яке пролунало при першому ворожому пострілі, на Святій Русі цілковито припинилося народне пияцтво. Це визнано «первою и величайшею побѣдою нашею во время настоящей войны» [33, с. 1244]. Змінами після подолання страшного ворога – зеленого змія, названо те, що всюди стало тихо, сумирно й пристойно. Перелік очікувань від нового року починається з побажання, аби так лишалося завжди, бо найвеличнішим народним пам'ятником війні було б «Отрезвление народа русскаго» [33, с. 1244–1245]. В підсумку допису висловлено прохання до Бога благословити «побѣдоносную, умиротворенную и трезвую св. Русь» [33, с. 1245], що вказує на нерозривність цих характеристик у авторському баченні, хоч приклади переваг витверезіння наведено з суто цивільного життя.

Так само анонімним або редакційним є і повчання до Богоявлення Господнього, опубліковане 4 січня 1915 р. Починається воно з пояснення суті свята, того, як славити Господа та як у Росії це роблять під час війни [35, с. 5–6]. Проблему тверезості розкрито так, що до війни «нась» вважали пияками, здатними тільки валятися п'яними до безміри, але, з милості Божої, весь світ побачив приклад рідкісної, небаченої тверезості. Народ показав себе тверезим. Додано, що вороги, котрі пишались своєю тверезістю, напиваються й напоюють своїх вояків, аби ті не відчували страху смерті. А «наши» славні воїни, справжні герої, йдуть на ворога тверезими та чистими й розбивають його [34, с. 7]. Отже, акцент, на відміну від попереднього матеріалу, зроблено на ролі алкоголю в розбудові позитивного образу «своїх», як у сенсі мешканців Російської імперії загалом, так і її армії в протиставленні вадам противника.

18 січня 1915 р. на сторінках КЕВ вийшло, ймовірно, скорочено (судячи з назви й часу, що минув до публікації) повчання М. Златоверховнікова, виголошене на новорічному молебні в Софійському соборі [35]. З роздумів над широким колом проблем, які хвилюють під час війни [35, с. 51], протоієрей вивів не лише заклик дякувати Господу за успіхи в боях, а й питання «що робити?» та відповідь: діяти, як раніше, бо Росія стала побожною, тверезою, однодушною, добродійною та самовідданою. Якщо такою лишиться, її ніхто не подолає [35, с. 52]. Тож непитушість оцінено як один із невід'ємних кроків на переможному шляху. Інших її переваг у версії твору для друку не наведено.

У випуску за 6 лютого 1915 р. вміщено витяги з виголошених 27 січня (коли цар перебував у Києві) промов голови Державної думи та Ради міністрів. Із першої, окрім характеристики війни та очікувань від перемоги, взято й подяку імператору за те, що завдяки його волі російський народ переживає небувале в світовій історії явище, найвеличніший акт сьогодення – зцілення лихої недуги, горя, котре затуманювало душу, спрямування на світлий шлях тверезості [36, с. 131–132]. У другій є згадка про те, що російське життя багато в чому навіть зміцнилося за час війни завдяки забороні продажу горілки. Тільки час покаже всю велич цього зламу – звільнення народу від споконвічної тяжкої недуги, закляття, другого рабства, що впало за волею царя. Підкреслено, що міне небагато років тверезого життя, і Росію буде не впізнати [36, с. 131–132]. Наведення промов у неофіційній частині журналу зумовлене їх неналежністю до офіційних рішень у церковному житті. Наскільки тексти скорочено, встановити лише за випуском КЕВ неможливо.

8 березня 1915 р. опубліковано огляд іншоепархіальних видань, імовірно, кандидата богослов'я, священника Всіхсвятської Щекавицької церкви, законовчителя парафіяльної школи при цьому храмі, приватної жіночої гімназії К. А. Крюгер та жіночого училища ім. В. А. Жуковського Петра Тарнавського [22, с. 47, 82; 37, с. 352; 38, стб. 497, 510, 599] – П. Т. [39].

Для огляду автор обрав дві статті: «Война и деревня» (з журналу «Вестник Виленского св. Духовского братства», № 3, 1915 р.) та «Пьянство и умеренное потребление алкоголя» («Вятские епархиальные ведомости», № 3, 1915 р.) [39, с. 236, 237]. Коментарі до обох статей розлогі. Під час переходу до посилення на другу П. Т. наголосив: не слід забувати, що вороги не сплять. Наймогутніший – зелений змії, який поки з державної волі царя замкнутий. Додав, що цю нечисть слід закувати навіки, проте вона останнім часом за допомогою прихильників (винокурів, пивоварів, рестораторів та інших агентів) прагне вийти й захопити в полон російський народ. Вороги кажуть, що помірне споживання алкоголю не шкодить, але не уточнюють, яке споживання помірне [39, с. 236, 237]. Автор зазначив, що, як написано у «Вятских епархиальных ведомостях», можна або визнати пияцтво нешкідливим і не боротись, або цілком заборонити й закрити виготовлення спиртного. При цьому помірковане споживання все одно призведе до масового пияцтва, отже, до морального здичавіння та духовного занепаду, тому духовенству слід боротися за повну заборону [39, с. 237–238]. При порівнянні з початковою публікацією [40, с. 57–61] помітно, що не відзначено її належність до жанру оглядів інших матеріалів (зокрема з видань «Голос Москвы» та «Новое время»), при цьому передано не стільки її зміст загалом, скільки ідею: «Въ пьяномъ вопросѣ возможны только два рѣшенія: или, признавая пьянство безвреднымъ, отказаться отъ борьбы съ нимъ; или, признавая потребление водки и всѣхъ замѣняющихъ ее напитковъ – вредными, абсолютно запретить ихъ потребление и прекратить промышленную ихъ выработку» [40, с. 57–61], як визнано найактуальнішою для поширення. Думку ж про гідний вибір духовенства в боротьбі з алкоголізмом П. Т. додав від себе, проте чіткого її розмежування з фразами початкової статті немає. Впадає в око й відсутність лапок (імовірно, іронічних) при слові «умѣренное» в огляді та їх наявність в оригіналі [39, с. 237; 40, с. 57]. Розміщення огляду саме в такій формі вказує на те, що редколегію КЕВ він задовольнив.

У випуску за 5 квітня 1915 р. вийшла перша частина статті священника Вознесенської церкви на Байковому кладовищі Костянтина Королькова [37, с. 345] про деякі з наслідків війни. Серед переліку уроків останньої [41, с. 321–323] вирізняється формулювання: «Будни кончились, начался русский праздникъ безъ вина, безъ хмѣля, безъ пьянаго угара, праздникъ русскаго духа» [41, с. 322]. Більш розгорнуто про тверезість ідеться в другій частині статті (15 квітня 1915 р.). Викладено коротку історію антиалкогольної кампанії з першого дня мобілізації [42, с. 343]. Під час її оцінок К. Корольков висловив думку, що якимось зразу, цілком несподівано вдалося зробили те, про що тільки мріяли, і то не всі: першою в історії людства стрибнула з царства пияцтва до царства тверезості «Великая Русь, которая исторически сплелась съ пьянствомъ» [42, с. 344]. Хоча, на думку автора, говорити про результати витверезіння народу за півроку, звісно, рано, дещо вже помітно. З посиланням на односторонні свідчення всіх безсторонніх спостерігачів місцевого життя та деяких іноземців зазначено, що, попри лиха воєнного часу, підвищився економічний добробут, зросли купівельна спроможність, обороти базарів і ярмарок по селах. Народ умився й привдягнувся. Підвищилося надходження податків (крім геть розорених війною місцевостей Царства Польського та частково Литви). Вказано, що земські збори відзначили скорочення пожеж у селах, зросла продуктивність праці робітників, а завідувачі засвідчили початок процвітання лікарняних кас, котрі доти були на межі банкрутства. Дуже скоротилася злочинність: бешкети, крадіжки тощо [42, с. 344]. Для контрасту К. Корольков нагадав, як раніше страждали міста й села. А те, що Русь знову стала святою, визнав надійною запорукою перемоги над ворогом. Додав, що царя за рішення заборонити продаж дурману «благодаря не только болѣе или менѣе трезвые, но даже самые завзятые пьяницы» [42, с. 345]. На вже згадану імператорську телеграму в. кн. Костянтинові Костянтиновичу автор покладав надію, що незабаром остаточно й навіки подолають те, що досі здавалося непереможним: зеленого змія, котрий полонив російські народні душу й тіло [42, с. 346]. Під кінець матеріалу «п'яна епідемія» поряд із хуліганством згадується ще й у контексті «водевільного настрою», який вчасно зупинила заборона державного продажу спиртного [42, с. 348]. Того, що автор попередньо узгоджував текст зі своїм братом протоієреєм Іоанном Корольковим, на час подання до публікації – головою Київського духовного цензурного комітету [43; 44], не можна виключити повністю, як і того, що в КЕВ про це знали. Редколегію стаття влаштувала включно зі згадкою про односторонність усіх місцевих, а також деяких іноземних спостерігачів, спроможною викликати сумніви в читачів із критичним мисленням незалежно від рівня їх обізнаності про реалії довкола.

12 липня 1915 р. опубліковано анонімну/редакційну статтю, де досить докладно перелічено лиха війни, проте з акцентом на допомогу влади потерпілим, а серед сприятливих впливів нарівні з «прозрінням» у ставленні до німців і всього німецького [46, с. 636–637] названо припинення продажу спиртного та постанови народної тверезості. Хоч останню й визнано поки що примусовою, наведено багато прикладів морального та матеріального переродження. Після посилення на почуту (невідомо, де) інформацію про те, що в деяких великих селах за 10 місяців війни назбиралося по 70 тис. руб. і більше

заощаджень, не вказано, на скільки осіб припадали такі суми, а також, чи стосувалося це прифронтової Київщини. Згадано, що сума внесків (переважно від селян) у державні ошадкаси перевищила неймовірно для минулого суму в 2 млрд руб., але теж без конкретики, яка дала б змогу глибше оцінити ситуацію. На загальному тлі статті висновок про те, що поліпшилося ставлення до віри й церкви, люди почали частіше ходити на служби, більше цікавитися релігійними питаннями, довіряти пастирям і поважати їх [45, с. 638–639] викликає найбільшу довіру, бо духовні особи, до яких, швидше за все належи(а)ть автор(и), принаймні могли відчутти це на собі, до того ж не йдеться про якісь надзвичайні результати в цьому напрямі. З установленням тверезості назавжди, за що й закликають боротись усіх пастирів та всіх друзів російського народу, в статті пов'язане, серед інших, очікування того, що тоді ніякі німці не були б страшні [45, с. 640]. Власне, головною ідеєю матеріалу можна визнати саме заклик до боротьби за постійну, а не тимчасову тверезість.

1915 р. «Слово» згадуваного П(етра?) Т(арнавського?) до Преображення Господнього видали 2 серпня [46, с. 727–729], тобто перед празником (6 серпня [47, с. 8]), можливо, як зразок для інших проповідників. Після пояснення суті свята [46, с. 727] автор згадав і про преображення російського народу під впливом війни: про те, що за царським словом припинили пити, позбавилися від багатьох недоліків і вад, які псували світлий образ російської православної душі [46, с. 728], однак побіжно й без прикладів.

У вступі публікації священика з с. Турбівка Сквирського пов. [23, с. 156, 162] Михайла Лаврова (9 серпня 1915 р.) про ставлення до православних пастирів за листами з фронту відзначено, що порівняно недавно була на Русі нетверезість, від якої походили нерозумність, огрубіння, нестриманість, зарозумілість і лжевчення, але «прошло время, смыло и унесло все своим течением» [48, с. 754]. В контексті публікації навіть без уточнення, що названі вади припинила саме війна, натяк на силу, що їх змила, дуже прозорий.

У випуску від 23 серпня 1915 р. вміщено заклик церковної влади до всенародного посту й покаєння (з 26 серпня, дня Володимирської ікони Богородиці, до 29 серпня), зокрема покаєння в любові до німецького, у зв'язку з випробуваннями, котрі посилає Господь. Необхідність бути тверезими і духом, і тілом [49, с. 788–789] підкреслено окремо. Про тверезість у якому значенні йдеться: вузькому чи ширшому – християнської помірності в споживанні їжі й напоїв; особливої безперервної пильності в оберіганні душі й тіла від нечистих думок, бажань і справ [50] – із самої відозви неочевидно. Втім, у тому самому випуску є і заклик Олександра Демяновського, помічника редактора неофіційної частини КЕВ [51], «Трезвитесь и бодрствуйте», приурочений до 29 серпня – дня св. Іоанна Предтечі. Автор дуже піднесено порівняв призови новобранців і запасних до й після заборони продавати спиртне з висновком, що саме поведінка тверезих завдяки рішенню царя призовників відповідає їхньому призначенню, що саме тверезість дала воїнам змогу звершити дивовижні подвиги, гідні православних. Додано, що стати тверезими – обов'язок «всѣхъ русскихъ» [52, с. 792]. Далі перелічуються всі біди, які приносили «дикі ростки хмѣля, ядовитое дыханіе зеленаго змія» [52, с. 793]: злочини, хвороби, занепад господарства, бійки та сварки, сімейні негаразди. Особливо тихим і мирним тверезе життя стало, як підкреслено, на селі. В матеріалі йдеться й про «підкопи» під тверезість – споживання денатурату, одеколону та інших сурогатів, через які люди сліпнуть, помирають, паралізуються, гублять душу і тіло. О. Демяновський наголосив, що дуже потрібні тверезі працівники, що ганебно та непатріотично напиватися й ледарювати, перебуваючи під захистом війська [52, с. 793]. Загалом час війни названо сприятливим для того, щоб тверезість стала добровільною та постійною. За приклад поставлені численні (неназвані, втім, імовірно, відомі читачам) сільські громади, котрі постановили не допустити продажу спиртних напоїв і відкрити братства тверезості, аби допомогти державі боротися проти пияцтва. Автор закликав переконувати всіх не пити денатурат, політуру, одеколон тощо, а також молитися св. Іоанну Хрестителю, який вів зразково тверезе життя, щоб допоміг державі подолати пияцтво, а її воїнам – перемогти [52, с. 793–794]. Ймовірно, публікація була не тільки додатковою підтримкою заклику до посту, а й спробою уточнити його зміст і зразком для підготовки проповіді до празника.

У випуску за 17 січня 1916 р. розміщено «Пастырское послание преосвященного Оренбургского, епископа Мефодия, о войне» [53, с. 63] без згадки про місце першої публікації. В оригіналі («Оренбургские епархиальные ведомости» за 25 листопада 1915 р.) назва – «Воззвание преосвященного Мефодия, епископа Оренбургского и Тургайского, возлюбленным чадам православной церкви Оренбургско-Тургайской епархии» [54, с. 591] – слова «війна» не містить. Також у редколегії КЕВ вирішили не уточнювати, що архієрей звертався лише до пастви своєї єпархії. Сам текст при цьому передано дослівно. Споживання алкоголю у відозві згадується серед різноманітних звірств ворогів: ті вони роблять із церковних престолів столи для п'яних бенкетів [53, с. 65; 54, с. 592]. Відозву Пермського єпископа

Андроніка про ведення по церквах літописів за синодальним приписом від 4–8 грудня 1915 р. видали 31 січня 1916 р. з посиланням на неуточнений випуск «Пермских епархиальных ведомостей» [55] (№ 1 за 1 січня 1916 р.) [56]. У КЕВ послання переказано в третій особі, але без змін у змісті. Головна ідея в тому, щоб у церковних літописах фіксувати, як війна позначилася на парафії, зокрема на тверезості народу [55, с. 114; 56, с. 8]. За поширеними відозвами помітно, що редколегія КЕВ намагалась актуалізувати викладене в своїй епархії.

Клименту Чемені – протоієрею Стрітенської церкви Києва, дійсному члену Єпархіальної училищної ради (почесним членом котрої був О. Демяновський), законовчителю гімназій: чоловічої А. І. Степовича та жіночої М. Ф. Стельмашенко [23, с. 44–46, 72, 84; 36, с. 348] дали змогу у випуску від 1 травня 1916 р. розмістити слово до дня народження імператора (6 травня). Після різноманітних прославлень володаря й роздумів про причини, суть війни і риси ворога [57, с. 401–404] відзначено, що вже на початку війни було здобуто видатну перемогу над зеленим змієм-спокусником, який віками згубно впливав на Русь та розбещував її – Державний Вождь вирвав з коренем це народне зло, а народ, ніби прокинувшись від дурманного сну, витверезивши від п'яного чаду, зрозумів, що в непитуєності полягає запорука матеріального й морального добробуту [57, с. 405]. Також К. Чемена докладно описав, як іще оновлювався й удосконалювався дух народу під впливом війни [57, с. 405–412], однак прямо тверезість із рухом до перемоги у війні не пов'язав.

У випуску за 5 червня 1916 р. є два матеріали, де перетинаються теми війни й боротьба проти алкоголю.

Друга частина зібрання благочинницьких звітів про настрої мешканців Київської епархії починається з характеристики зміни, яка привертає увагу: пробудження народу, який скинув із себе сп'яніння, алкогольне рабство, котре викликало різноманітні фізичні й душевні страждання. Серед переваг заборони торгівлі спиртним названо зміцнення тіла і духу, зростання морального й матеріального рівня, інтересу до подій у країні, побожності, старанності в молитві та праці, від чого раніше відволікала горілка, практичне зникнення бешкетів, особливо на селі [58, с. 525–526]. В коментарі: «Кажется, если бы не существовало денатурированного спирта въ домашнемъ обиходѣ евреевъ, то и этихъ единичныхъ проявленій хулиганства не было бы видно» [58, с. 525–526], – спостерігається спроба знайти причини проблем у просуванні тверезості поза межами православного середовища. Далі йдеться якраз про вплив війни на підняття релігійності. Зі звіту ще одного благочинного взято такі приклади того, чому добре, що село залишилося без горілки: розпусних «досвіток» не стало, молодь стала невпізнаваною, ніби отримала освіту [58, с. 527]. В загальному тексті можна виокремити й іще один перелік моральних, матеріальних та інтелектуальних позитивів, похідних, на думку укладача звіту, від припинення продажу алкоголю та відходу на війну «буйной части населенія» [58, с. 528]. Тут підмічено й негатив – селяни перестали безкорисливо допомагати одне одному. Пастир пояснив це «отсутствиемъ водки, которая привлекала въ бывшее время услуги скорѣе денегъ» [59, с. 529]. В наступному звіті згадано, що, хоча минуло вже 1,5 року війни, попри всі лиха, народ усвідомлює, що вона принесла вже «много существенныхъ, реальныхъ благъ» [58, с. 529]. Першим названо тверезий спосіб життя з поясненнями, подібними до вживаних у попередніх звітах, до яких додалася згадка про скорочення кількості пожеж [58, с. 530]. При розміщенні матеріалів у КЕВ не було вказано назв благочинницьких округів, даних благочинних, які подавали звіти, втім, неможливо достовірно встановити, наскільки це ускладнювало верифікацію викладеного для тогочасних читачів.

Вибірку з іншоєпархіальних видань до цього самого випуску так і назвали «О трезвости». До неї додано вступ, де, на противагу описам переваг тверезого життя в розміщених поряд звітах, наголошено на очевидності для спостерігачів народного життя того, що російський зелений змії, вражений та оглушений ударом царського слова на початку війни, ніби віддихався, відлежався, зібрався на силі й трохи підняв голову. Вказано, що виявилось: про його життєздатність знають кожне село, кожен школяр. Його помічають на всіх весіллях і великих святах, його огидне дихання відчують у вагонах трамваю, на залізничних вокзалах, навіть на вулицях. Не дрімають «питейные дѣятели» [59, с. 531], посилаючись на ще живу пристрасть до горілки, винороби та пивовари корисливо клопочуться про дозвіл торгувати вином і пивом. Засуджено й домашніх виробників, які дорого продають ханжу, кислушку та іншу «самогонную мерзость» [59, с. 531]. Відзначено, що через усе це один зі співробітників «Новгородских епархиальных ведомостей» (випуск не вказано!) закликав співвітчизників спільно розбити лютого ворога – зеленого змія зі змієятами, щоб швидше здолати зовнішнього неприятеля. В статті цього автора також йдеться про те, що народ споюють вороги, а окрім традиційного переліку переваг тверезості підкреслено, що від неї в захваті союзники (англійці та французи), тому треба не згортати боротьбу проти пияцтва й подавати приклад усім [59, с. 531–532], бо п'яне рабство гірше за єгипетське чи кріпосницьке, тож за повернення до нього проклянуть нащадки та засудить історія [59, с. 533]. Із «Воронежских епархиальных ведомостей»

(випуск не згадано, але це № 13 за 27 березня 1916 р.) без зазначення даних про автора – Митрофана Олейнікова, проте й без змін у тексті взято статтю, покликану переконати читачів у потребі боротися за те, аби спиртне заборонили назавжди, з докладним описом безуспішної довоєнної боротьби проти вікового зла людства – пияцтва – з прикладами, зі статистикою (по Петрограду) супутніх алкоголізму лих і принад тверезості, яка встановилася під час війни [59, с. 534–535; 60, с. 343–345]. Початкову новгородську публікацію віднайти не вдалось, але, очевидно, до неї підхід був такий самий. Показово також, що роздуми М. Олейнікова (священик зі слободи Розсош, законовчитель двокласного училища [61, с. 172]) в КЕВ визнали актуальними й через понад два місяці.

У випуску за 12 червня 1916 р. в анонімній/редакційній відозві йдеться про перемоги Російської імперії на фронті, про те, що за них треба дякувати Богу, але не забуваючи, що в такий час потрібні тверезість (основа доброї поведінки, розумного ставлення до праці та трудового життя), а також молитви [62, с. 537–538]. Показово, що тверезість згадано першою, втім, уточнень, чи малася вона на увазі в широкому чи у вузькому сенсі, немає.

8 січня 1917 р. було розміщено витяг зі слова до 25 грудня 1916 р. – Різдва Христового – в Софійському соборі [63, с. 13] протоієрея Григорія Прозорова, законовчителя Київського політехнічного інституту, переконаного прихильника імперської ідеології, члена Київського клубу російських націоналістів [64, с. 70] про німецьку та слов'янську культуру, можливо, розширений порівняно з проповіддю. Після згадки про те, що сотні мільйонів людей на гіркому досвіді зрозуміли, яким великим, ні з чим не порівнюваним благом є мир та яким лихом є війна, що в ній винними є німці та їхні вожді [63, с. 13], висловлено думку: «Но не бывает худа без добра: и зло благой Промысль Божий направляет къ благимъ послѣдствіямъ. Страшная война отрезвила Россію» [63, с. 14], – і пояснено, що витверезіння відбулось як у буквальному сенсі, так і в сенсі розуміння справжньої природи німецької цивілізації (суть котрої розкривається далі в роботі) [63, с. 14–17]. Про буквальноне витверезіння ніяких деталей не наведено, втім його згадано як перший крок до подальших змін у свідомості.

Можна зробити такі **висновки**. Автори більшості досліджуваних статей, оглядів інших видань, повчань, проповідей та відозв до вірян характеризували війну як особливо сприятливий час для спільної боротьби проти алкоголю, застосовуючи до останнього пропагандистський прийом демонізації, нарівні з тим самим щодо противника. Допускалися оцінки пияцтва як настільки нездоланної сили, що для її знищення війні варто було початися, а також як однієї з перепон на шляху до перемоги. Безумовна тверезість звеличувалась як частина православного стилю життя народу (безумовно номінованого російським без урахування реального етнічного складу єпархії) на протигагу ворожому «німецькому». Окрім розміщення дописів, які надійшли від сторонніх авторів, простежується активність у висвітленні проблеми членів редколегії, зокрема важливими є підбірки з іншоєпархіальних видань, котрі також засвідчують прагнення долучати читачів до загальнодержавного інформаційного поля. Загалом серед матеріалів, цілковито або частково присвячених зв'язкам між (не)споживанням спиртного та перебігом Першої світової війни (на різних її стадіях від перших днів мобілізації в імперії до періоду, коли держава перебувала на межі революції), редколегія КЕВ послідовно обирала до друку ті, чії автори поділяли запрограмовану ще в синодальному зверненні (розміщеному у випуску за 17 серпня 1914 р.) думку про те, що алкоголь – один із найнебезпечніших ворогів Російської імперії в цілому й кожного її підданого зокрема.

Перспективними є поглиблений аналіз антиалкогольних публікацій у КЕВ, де зв'язки з ходом війни прямо не вибудовуються, а також порівняння досліджуваних матеріалів із розміщеними у «відомостях» інших єпархій.

Література:

1. Demant J. J. When Alcohol Acts: An Actor-Network Approach to Teenagers, Alcohol and Parties. *Body & Society*. 2009. Vol. 15(1). P. 25–46.
2. Demant J. J., Ravn S. Actor-Network Theory and Qualitative Interviews. *Qualitative Analysis: Eight Approaches for the Social Sciences* / eds. M. Järvinen, N. Mik-Meyer. London: SAGE Publications, 2020. P. 345–364.
3. Dwiartama A., Rosin C. Exploring Agency Beyond Humans: the Compatibility of Actor-Network Theory (ANT) and Resilience Thinking. *Ecology and Society*. 2014. № 19(3):28. P. 1–11. DOI: 10.5751/ES-06805-190328
4. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої Світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
5. Букалова С. В. Государственная политика трезвости в годы Первой мировой войны. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2014. № 3(14). С. 18–21.
6. Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). : дис. ... д. і. н. 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський, 2018. 504 с.
7. Заець О. В. Початок Першої світової війни за матеріалами православної періодичної преси (до сторіччя з дня початку). URL: <https://cutt.ly/2SbMDuK>

8. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... к. і. н. 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2015. 17 с.
9. Малишко С. В. Єпархіальна періодика часів Першої світової війни як джерело з історії російського військового духівництва. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія*. 2011. Вип. 41. С. 253–260.
10. Шульченко М. В. До витоків «русского мира» або деякі аспекти соціокультурної пропаганди Російської імперії на сторінках полтавської губернської преси: початок Першої світової війни. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 64–69.
11. Куцик Р. Введення інституту військової цензури на території Південно-Західного краю Російської імперії у 1914 р. *Історія України: сучасні виклики* : матеріали II Всеукр. наук. конф. Тернопіль, 2016. С. 73–79.
12. Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої Світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Історія*. 2014. № 3(121). С. 29–31.
13. Куцик Р. Роль російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Історія релігій в Україні: наук. збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Ч. 1: Церковна історія. Львів : Логос, 2016. С. 464–471.
14. Куцик Р.Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації : дис. ... к. і. н. 07.00.01 – Історія України. К., 2018. С. 228–235.
15. Рухлин А. Н. Первая Мировая война и ее отражение в симбирских и самарских епархиальных журналах русской православной церкви. *Вестник Чувашиского университета*. 2020. № 4. С. 126–138.
16. Крутоус И. В. Дальневосточная периодическая печать о реализации «сухого закона» в Приамурском генерал-губернаторстве в 1914–1917 гг. *Вестник Вятского государственного университета*. Исторические науки и археология. 2017. № 12. С. 34–41.
17. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.). 2004.
18. Кізлова А. А. «Киевские епархиальные ведомости» про чудеса часів Великої війни (1914–1918 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2(5). Березень – Квітень. С. 60–68. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.2
19. Троицкий А. Епархиальные ведомости. *Православная энциклопедия*. Т. XVIII. М., 2008. С. 493.
20. Білокінь С. І. Флавіан (Городецький). *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. редкол.: В. А. Смолій. К. : Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. С. 306.
21. Послание святейшего синода Божию милостию. *Киевские епархиальные ведомости (КЕВ)*. 1914. Ч. оф. № 33. С. 401–408.
22. Адрес-календарь Киевской губернии (сведения по 1 ноября 1913 года). *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. С приложением Адрес-календаря губернии*. К. : Тип. Губ. правления, 1914. 294 с. (Паг. разд.).
23. Адрес-календарь Киевской губернии (сведения по 1 ноября 1914 года). *Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. С приложением Адрес-календаря губернии*. К.: Тип. Губ. правления, 1915. 290 с. (Паг. разд.).
24. Златоверховников М., прот. Мысли и чувства русского пастыря во время войны. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 38. С. 923–926.
25. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов: историческая энциклопедия. К. : Киевские ведомости, 2008. 414 с.
26. Фурман П. Р. Богомольцы у святых Киева. Старый Киев. СПб. : Хан, 1885. 48 с.
27. Палчевский П., свящ. Исцеление народного недуга. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 45. С. 1098–1102.
28. Обзор иноепархиальной печати. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 47. С. 1153–1159.
29. Колосов Н. Да совершится Суд Божий (Поучение, произнесенное в церкви Пермской Духовной Семинарии 26 сентября 1914 года, в день храмового праздника). *Пермские епархиальные ведомости (ЕВ)*. 1914. Отд. неоф. № 28. С. 541–545.
30. Учреждения и должностные лица Пермской губернии. *Адрес-календарь и справочная книжка Пермской губернии на 1915 год*. Пермь : Тип.-лит. губ. правления, 1915. 119 с. (Паг. разд.).
31. Марченко А. Церковно-историческая тематика на страницах епархиальной печати на примере газеты «Пермские епархиальные ведомости». *Христианское чтение*. 2021. № 1. С. 71–80. DOI 10.47132/1814-5574_2021_1_70
32. Кычигин А. А. Мировая война, отрезвление и разнеменение св. Руси. *Пермские ЕВ*. 1914. Отд. неоф. № 28. С. 545–548.
33. Слово в день нового года. (К 1 января 1915 года). *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 51–52. С. 1243–1245.
34. Поучение в день Богоявления Господня. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 1. С. 5–7.
35. Златоверховников М., прот. Мысли православного русского пастыря и гражданина при наступлении нового года. Из поучения на новый (1915) год, произнесенного в Софийском соборе на молебне в 12 час. ночи. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 3. С. 51–54.
36. Из речей председателей Государственной Думы и Совета министров, сказанных 27 января 1915 г. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 6. С. 131–134.
37. Калініч Г.Ю. Православне духовенство міста Києва: зміни у соціально-професійній структурі кола наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. Вип. 7. К., 2008. С. 326–364.
38. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. К. : Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1915. 756 с.
39. П. Т. Обзорение иноепархиальной печати. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 10. С. 236–238.
40. Н. Вр. Пьянство и «умеренное» потребление алкоголя. *Вятские ЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 3. С. 57–61.
41. Корольков К., свящ. Некоторые из следствий современной войны (1914–1915 гг.). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 14. С. 321–323.
42. Корольков К., свящ. Некоторые из следствий современной войны (1914–1915 гг.). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 15. С. 343–348.

43. От Киевского духовного цензурного комитета. Печатать дозволяется 10 апреля 1915 г. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 15. С. 360.
44. Корольков А.Н. О некоторых моих Орловских предках: Корольковых и Васильевых, 2006. URL: <https://cutt.ly/iSHNlgr>
45. Православный пастырь, война, немцы и народная трезвость. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 28. С. 636–640.
46. П.Т. Слово в праздник Преображения Господня. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 31. С. 727–729.
47. Всеобщий календарь на 1915 год. Пгг.: Сойкин, 1914. XIV, 586 с.
48. Лавров М., свящ. Отношение к православным пастырям по письмам русских воинов. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 32. С. 754–759.
49. Всенародные пост и покаяние. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 787–789.
50. Никифор, архим. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия: В 4 вып. Вып. 4. Смо – Я. 1892. URL: <https://cutt.ly/PDxPQGu>
51. Помощник редактора Ал. Демяновский. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 806.
52. Демяновский А. Трезвитесь и бодрствуйте (к 29 августа 1915 года). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 792–794.
53. Из иноепархиальной печати. Пастырское послание преосвященного Оренбургского, епископа Мефодия, о войне. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 3. С. 63–67.
54. Воззвание преосвященного Мефодия, епископа Оренбургского и Тургайского, возлюбленным чадам православной церкви Оренбургско-Тургайской епархии. *Оренбургские ЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 47–48. С. 591–594.
55. О ведении летописей по всем церквам. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 5. С. 114–115.
56. Андроник, еп. Ведение летописей по всем церквам. *Пермские ЕВ*. 1916. Отд. неоф. № 1. С. 8.
57. Чемена К., прот. Слово в день рождения его императорского величества государя императора Николая Александровича (к 6 мая 1916 года). *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 18. С. 401–412.
58. Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны (Из благочиннических отчетов). *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 23. С. 525–530.
59. Из иноепархиальной печати. О трезвости. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 23. С. 531–535.
60. Олейников М. Прежде и теперь. *Воронежские ЕВ*. 1916. Ч. Неоф. № 13. С. 343–345.
61. Отдел IV. Адрес-календарь. *Памятная книжка Воронежской губернии на 1916 год* / ред. Д. Г. Тюленев. Воронеж : Тип. Губ. правления, 1916. 267 с. (Паг. разд.).
62. Божия милость к русскому народу и наше поведение во время войны. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 24. С. 537–538.
63. Прозоров Г. Из слова, сказанного в Киево-Софийском соборе 25 декабря 1916 года. (Культуры – германская и славянская со стороны соответствия их природе человека). *КЕВ*. 1917. Ч. неоф. № 2. С. 13–17.
64. Ряполов В.Н. За веру православную и любовь к Родине: к портрету протоиерея Григория Прозорова. *Сборник трудов Якутской духовной семинарии*. 2020. С. 70–81. DOI: 10.24411/2686-9497-2020-10023